

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Криміналістика»
обов'язкових компонент освітньої програми першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти 081 Право (правозастосування)

за темою: ТАКТИКА ДОПИТУ (ЧАСТИНА 2)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 7 від 30.08.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 7 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол № 7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету Протокол № 6 від 21.08.2023 року № 7

Розробник:

Доцент кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 кандидат юридичних наук, доцент Заяць Д.Д.

Рецензенти:

Голова Київського районного суду м. Харкова, доктор юридичних наук, доцент Шаренко С.Л.

Професор кафедри криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки факультету № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Степанюк Р.Л.

План лекції

1. Тактичні прийоми та комбінації допиту в безконфліктній ситуації.
2. Тактичні прийоми та комбінації допиту в конфліктній ситуації.
3. Особливості розпізнавання невербальних ознак неправди при допиті.

Література:

Основна:

Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / [А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.] ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. О. Маляррової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2018. – 384 с. – ISBN 978-966-610-231-0 (Т. 1) : http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/6440/Kryminalistyka_Pidruchnyk_Tom%201_Kharkiv_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Текст лекції

1. Тактичні прийоми та комбінації допиту в безконфліктній ситуації

Ситуація допиту є одним із вирішальних факторів обрання слідчим тактики допиту. Ситуація допиту визначається позицією допитуваної особи (незалежно від її процесуального статусу) щодо дачі правдивих і повних показань про факти, що цікавлять слідство. Саме тому допит може мати безконфліктний чи конфліктний характер. При цьому залежно від позиції допитуваного щодо того чи іншого питання безконфліктна і конфліктна ситуації можуть змінювати одна одну безпосередньо під час допиту.

Безконфліктним є допит особи, яка бажає вступити у спілкування і дати правдиві показання. Основними тактичними завданнями в цій ситуації є:

- зберегти безконфліктність;
- установити та зафіксувати показання у повному обсязі обізнаності допитуваної особи, створивши, за необхідності, належні умови для активізації її пам'яті;
- максимально деталізувати показання допитуваного щодо предмета допиту та умов сприйняття і формування показань з метою організації перевірки їх достовірності, щоб кожна обставина була підтверджена або спростована іншими доказами.

В умовах безконфліктного допиту можуть бути використані такі тактико-психологічні прийоми:

- 1) використання можливостей вільної розповіді;
- 2) деталізація показань, їх співставлення з іншими встановленими слідством доказами;

- 3) постановка конкретизуючих (уточнюючих) та нагадуючих питань;
- 4) уточнення змісту повідомленої інформації з метою переконатися в адекватному розумінні допитуваним її значення;
- 5) використання речових та письмових доказів;
- 6) використання зображувальних можливостей допитуваних;
- 7) прийоми асоціацій за суміжністю чи контрастом;
- 8) з'ясування, які образи, спогади, враження виникали у допитуваного при сприйнятті події чи окремих її елементів;
- 9) допит на місці події;
- 10) використання консультативної допомоги психолога.

Безконфліктна ситуація допиту сприяє успішному проведенню допиту, дозволяє встановити повні і правдиві показання про розслідувану подію. Водночас, можуть виникнути певні труднощі, подолання яких вимагає від слідчого коригування тактичної лінії допиту:

Допитуваний не завжди чітко усвідомлює, які факти цікавлять слідчого. У цій ситуації його слід зорієнтувати відносно кола обставин, що підлягають з'ясуванню, та про які йому слід розповісти. Слідчому бажано ставити короткі і зрозумілі допитуваному питання, чітко оформлювати передачу інформації у цих питаннях, уникаючи її перевантаження спеціальними термінами тощо.

Допитуваний забув (не пам'ятає) ті чи інші обставини. Зазначена ситуація вимагає застосування слідчим широкого кола тактичних прийомів активізації показань, зокрема, постановки нагадуючих запитань, активізації різного роду асоціацій (за суміжністю, за подібністю, за контрастом та ін.), пред'явлення речових та оголошення письмових доказів, допит на місці події тощо.

Допитуваний перебільшує деякі факти. Така ситуація може скластися під час допиту потерпілого або свідка, які під впливом страху, болю, тривоги, своїх психологічних особливостей тощо перебільшують деякі обставини (кількість злочинців, завданих ними ударів, використаних знарядь, тривалість нападу, кількість і вартість викраденого і т. ін.). У цій ситуації за наявності ознак перебільшення рекомендується максимально деталізувати показання, а також ставити контрольні запитання для виявлення схильності особи до фантазії.

Допитуваний не сприйняв чи не запам'ятав тих чи інших обставин (через несприятливі умови, незадовільний стан здоров'я та ін.), але намагається «допомогти» і дати «правильні» свідчення. Бажання свідка «догодити», «прислужити», «піддакнути» слідчому, заповнити прогалини у власній компетенції чи обсязі сприйнятої інформації

вигадуваннями чи фантазіями може стати причиною слідчої і судової помилки. Тому, в зазначеній ситуації задавати питання слід у такій формі, щоб допитуваний не міг здогадатися про їх оцінку і мету. Доцільно також у питаннях мінімізувати обсяг інформації, за якою допитуваний міг би зорієнтуватись щодо стану провадження. Крім того, необхідно встановити умови сприйняття, стан органів відчуття допитуваного, здатність давати правильну оцінку тим чи іншим фактам тощо.

Невід’ємним атрибутом спілкування під час допиту в безконфліктній ситуації є *психологічний вплив на допитуваного*. Його сутність полягає у передачі інформації допитуваному з метою з’ясування його поінформованості, яка визначається характером реагування на повідомлену інформацію. Правомірний психологічний вплив, втручаючись у внутрішні психічні процеси, формує правильну позицію допитуваного, свідоме ставлення до своєї поведінки і опосередковано приводить його до вибору певної лінії поведінки і дій у ході допиту.

Неправомірним є примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове розслідування, у тому числі поєднаних із застосуванням насильства або зі знущанням над особою (ст. 373 КК України).

До комплексу тактичних прийомів правомірного, допустимого і адекватного *психологічного впливу* на допитуваного слід віднести:

1) прийоми емоційного впливу (збудження пригніченого чи заспокоєння збудженого емоційного стану допитуваного, нейтралізація депресії, усунення таких негативних проявів, як ненависть, зло, відчай, створення напруги, емоційна забарвленість питань і допиту в цілому тощо);

2) звернення до соціально позитивних рольових позицій допитуваного (автолюбитель, рибалка, знавець механізмів і т. п.);

3) використання певною мірою некоректних, з точки зору психології, прийомів. Насамперед, порушення дистанції спілкування (тобто зближення її менш ніж на 45–50 см чи, навпаки, віддалення більш ніж на 120–150 см); порушення симетричності у позиціях (допитуваний сидить, а слідчий встає продовжуючи допитувати); демонстрація позиції суворого суперництва, домінантності (встати за спиною допитуваної особи, яка втрачає можливість контролювати поведінку слідчого, «ховати» руки, наприклад, у кишені), сумнівів у показаннях допитуваного (не дивитись йому в очі, перехрещувати ноги чи руки, тримати останні у «замку» тощо);

4) повідомлення інформації, яка не має прямого відношення до провадження (так званої «інформації до роздумів», що може стосуватись окремих фактів з біографії допитуваного чи інших осіб, подій у країні, регіоні і т. ін.;

5) раптовість – неочікувана допитуваним постановка запитання, не пов'язаного із попередніми, на яке він повинен дати негайну відповідь;

6) інерція – бесіда на другорядну, нейтральну чи іншу, не пов'язану із предметом допиту, тему, під час якої слідчий, обравши відповідний момент, не змінюючи ритму бесіди, її тону, не виділяючи ані голосом, ані інтонацією, задає питання із області, що цікавить слідство;

7) поєднання форсованого та уповільненого темпів допиту – прийом, який полягає у постановці малозначущих питань в уповільненому темпі (допитуваний розслаблюється, втрачає пильність) з наступним різким збільшенням темпу допиту при з'ясуванні важливих питань (допитуваний не може вчасно зібратись, ретельно продумати варіанти відповідей, зосередити свою увагу на викладенні деталей, які маскують неправдиві свідчення).

Встановлення психологічного контакту з допитуваним у ході спілкування визначається обопільною готовністю слідчого і допитуваного сприймати і розуміти одне одного, обмінюватись інформацією та є необхідною передумовою отримання повних і правдивих показань та ефективного проведення допиту.

Про систему тактичних прийомів, спрямованих на діагностику особи допитуваного, його адаптацію до допиту, встановлення та підтримання комунікативного і психологічного контакту з допитуваним, вже говорилось раніше, хочу лише зазначити, що встановленню психологічного контакту сприяє здатність слідчого з урахуванням індивідуальних особливостей допитуваного знаходити вірний тон у спілкуванні з ним. Глибина встановленого контакту, як правило, пов'язана з рівнем його здійснення. Так, перший рівень встановлення контакту – динамічний – пов'язаний із необхідністю врахування особливостей нервової системи допитуваного та виявляється у визначенні темпу, ритму спілкування, рівня його напруженості тощо. Другий рівень – рівень аргументації – передбачає використання певних аргументів, обрання яких також вимагає врахування індивідуальних особливостей допитуваного. Третій рівень – рівень соціально-психологічних відносин – пов'язаний із рольовою позицією допитуваного й передбачає підкреслення слідчим особистісної значущості допитуваного та його показань для розслідування, підтримання встановленого психологічного контакту тощо.

Психологічними дослідженнями встановлені певні види людських потреб, які можуть бути використані під час допиту з метою встановлення психологічного контакту з допитуваним, а саме:

- потреба у самозбереженні чи збереженні своїх близьких;
- потреба у престижі;
- потреба у спілкуванні;
- потреба відчувати свою значущість.

Визначити конкретну потребу допитуваного допоможе вивчення слідчим його особистості в ході підготовки до допиту. Звернення до однієї чи кількох зазначених потреб дозволить слідчому викликати у допитуваного бажання дати правдиві свідчення про відомі йому обставини.

Сприятиме взаєморозумінню з допитуваним і врахування слідчим, як ініціатором спілкування, таких індивідуальних особливостей особистості допитуваного, як його вік, спеціальність, інтелект, життєвий досвід, врівноваженість, тип темпераменту.

Так, *під час допиту* осіб із сильним, неврівноваженим та рухливим типом нервової діяльності (*холериків*) слід враховувати переважання процесів збудження над гальмуванням. У зв'язку з цим не слід використовувати ті прийоми емоційного впливу, що можуть призвести до виникнення гіпертрофованих збуджених реакцій допитуваного (гніву, ображеності, роздратованості тощо). Разом з тим слід відмітити прямолінійність і нестриманість холериків, що ускладнює приховання ними своїх дійсних намірів, думок, відчуттів. Зазначене свідчить про доцільність уважного спостереження слідчим за їх поведінкою, мімікою та іншими невербальними проявами з метою вчасної діагностики стану допитуваних та коригування тактичної лінії допиту. Холериків доцільно закликати бути уважними та зосередженими. Холерики непокірливі, норовисті, суперечливі – їх не слід «заганяти у глухий кут», бажано залишати шляхи для відходу. Холерики сварливі – слідчому не слід реагувати на можливі з їхнього боку словесні чи поведінкові провокації конфлікту. Навпаки, допит холериків вимагає від слідчого дистанціювання від зовнішніх подразників та концентрації над суттю питань, що з'ясовуються.

Під час допиту осіб із сильним, врівноваженим та рухливим типом нервової діяльності (*сангвініків*) темп, ритм і напруженість бесіди можуть бути достатньо високими, окремі стадії допиту можуть бути скорочені до необхідного мінімуму, а перехід від однієї теми до іншої може відбуватись без попередньої підготовки. Слідчому слід враховувати, що сангвініки з легкістю зближуються з новими людьми та пристосовуються до нової обстановки, здатні стримувати свої відчуття та мимовільні реакції. Допитуючи їх слід проявляти надзвичайну ретельність у з'ясуванні даних, що цікавлять слідство.

Під час допиту осіб, які відносяться до сильного, врівноваженого, інертного типу (флегматиків) слід враховувати такі їх динамічні характеристики, як млявість у поєднанні із силою нервових процесів (у таких людей достатньо тривалий період адаптації – «втягування»). У зв'язку з цим динаміку допиту флегматика характеризують більш тривалі ввідна стадія і стадія контакту, порівняно повільний темп та ритм бесіди. Флегматика не слід квапити із відповіддю на поставлене питання чи вимагати негайної відповіді. Слідчий повинен бути готовий, що допитуваному флегматичного типу темпераменту потрібен певний час на обдумування, і не треба дратуватись через це.

Особистості із слабким типом нервової діяльності (меланхоліки) також вимагають особливого підходу. Їх реакцією на різні життєві складнощі (у тому числі і допит) є, як правило, захисне надмірне гальмування, що характеризується станом в'ялості й апатії (наприклад, у відповідь на достатньо напружений, високий ритм допиту). Проте подібні прояви слабкості нервової системи поєднуються із чутливою реакцією на похвалу чи засудження їх діяльності. Високий ступінь тривожності меланхоліків дозволяє з легкістю їх налякати, викликати у них негативні чи позитивні емоції. Зазначене вимагає від слідчого виключної чутливості та упередженості у спілкуванні з меланхоліком, щоб допомогти йому побороти замкненість, підозрілість, невпевненість у собі та напруженість.

Під час допиту окремих категорій допитуваних (залежно від їх процесуального статусу, віку тощо) встановлення психологічного контакту передбачає використання й інших тактичних прийомів.

Так, допитуючи *потерпілих* слідчому доцільно висловити йому співчуття, допомогти порадою, бути уважним та об'єктивним щодо показань, клопотань, просьб потерпілого, повідомити номер свого мобільного телефону для термінового виклику у випадку необхідності, а також номери чи адреси кризових центрів, у яких йому можуть надати юридичну, психологічну, іншу допомогу. Водночас, при допиті потерпілого не слід грубо засуджувати його поведінку (типу «сам винний»), без необхідності обговорювати чи оголошувати дані про особисте життя, акцентувати увагу на обставинах, що пом'якшують відповідальність підозрюваного.

Під час допиту *свідків* (особливо, очевидців) доцільним є переконання в необхідності надання органам розслідування допомоги своїми показаннями, стимуляція інтересу спілкуватись зі слідчим і дати показання, роз'яснення права одержувати відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для дачі показань.

Встановлення психологічного контакту із *підозрюваним* вимагає вияснення мотивів відмови від дачі показань, їх усунення, роз'яснення допитуваному суті його процесуального стану, демонстрації перспектив ситуації, що склалася, тощо.

Одним із суттєвих тактичних правил допиту в безконфліктній ситуації є заборона переривати допитуваного за відсутності крайньої на те необхідності. Вільна розповідь допитуваного також передбачає уміння слідчого застосовувати тактичні і психологічні прийоми активного вислуховування:

- 1) проговорювати, повторювати висловлювання допитуваного, починаючи, наприклад, із вступних фраз: «Іншими словами, ви вважаєте...» чи «Як я Вас зрозумів...»;
- 2) відтворювати показання допитуваного у скороченому вигляді, коротко формулюючи суттєві обставини викладеного;
- 3) розвивати показання допитуваного, виводячи із них логічні наслідки;
- 4) використовувати ті еталони невербальної поведінки, які демонструють установку слідчого на співробітництво, довіру, рівнозначність, повагу до допитуваного. Наприклад: періодичний, непрямий контакт очима; відкриті долоні чи(і) нахилення голови у бік допитуваного; симетричне, на оптимальній дистанції розташування навпроти нього тощо.

Отримані від допитуваного показання слід аналізувати та оцінювати з огляду на можливу їх неправдивість.

2. Тактичні прийоми та комбінації допиту в конфліктній ситуації

Основні цілі слідчого і допитуваного можуть бути протилежними, що нерідко призводить до різного роду конфронтації – спорів, полеміки, ін. **Конфліктний характер допиту** може бути обумовлений: 1) відмовою допитуваного від дачі показань; 2) дачею завідомо неправдивих показань; 3) зміною раніше даних показань чи відмовою від них.

Основними тактичними завданнями у конфліктній ситуації допиту є подолання конфлікту з допитуваною особою, зміна конфліктного характеру допиту на безконфліктний та перехід до діалогу між допитуючим і допитуваним.

Тактичні і психологічні прийоми подолання конфлікту вимагають від слідчого концентрувати увагу не на особистості допитуваного, а на причинах і предметі конфлікту, дозволяють безпосередньо обговорювати їх і локалізувати конфлікт. З цією метою слід:

- 1) уважно спостерігати за поведінкою і станом допитуваного;
- 2) стійко та спокійно сприймати будь-які його напади;
- 3) контролювати емоції допитуваного;
- 4) контролювати власні емоції та блокувати внутрішнє бажання перейти у тотальний наступ з метою отримати перемогу за будь-яку ціну;
- 5) застосовувати прийоми встановлення довіри, психологічного контакту, активного вислуховування; тримати ініціативу спілкування;

б) спростовувати аргументи в іншій послідовності, ніж викладені допитуваною особою, починаючи з незначних за силою контраргументів;

7) лишати допитуваному шляхи до «відступу».

У конфліктній ситуації допиту слідчий задає допитуваному питання, які можуть бути спрямовані на викриття неправди, перевірку одержаної інформації, коли є сумніви відносно її достовірності, ін. З цією метою слідчий може поставити контрольні питання, які спрямовані на:

а) встановлення джерела відомостей, які повідомляє особа (наприклад, якщо свідок дорожньо-транспортної події повідомляє, що швидкість автомобіля становила 90 кілометрів на годину, а водій був у нетверезому стані, слід з'ясувати, яким чином він визначив швидкість автомобіля та стан водія);

б) з'ясування дрібних деталей події, що відбувається шляхом постановки деталізуючих питань з метою визначення ступеня обізнаності допитуваного та достовірності його показань (наприклад, допитуючи підозрюваного у крадіжці, з боку якого слідчий припускає самообмову, слід поставити йому такі деталізуючі питання: «Яким чином розташовані меблі та предмети обстановки у помешканні?», «Що саме і з яких місць помешкання було викрадено?» та ін.).

У разі конфліктного характеру допиту зазначені питання можуть бути поставлені у такій послідовності:

1) від загального до окремого. Основою цього прийому є метод дедукції. Допитуваний не може визначити, якою інформацією володіє слідчий, і на підставі цього обрати тактику своєї поведінки. Прийом постановки питань від загального до окремого має місце в ході допиту підозрюваного, коли на початку допиту слідчий задає загальні питання щодо причин затримання у такій формі, щоб допитуваний завчасно не здогадався про обсяг доказів, відомих слідству;

2) у порядку зростання їх значущості. Спочатку слідчий з'ясовує факти про події чи окремі їх обставини, що не мають особливого значення для допитуваного та, до того ж, є незначними або достовірно встановленими, після чого задає питання про більш значущі й вагомні події. Прийом розрахований на постійну передачу інформації допитуваному та його підготовку до дачі правильної відповіді на основне питання, що цікавить слідство. Він може з успіхом бути застосований під час допиту осіб, які дають завідомо неправдиві показання;

3) у розрахунку на фактор раптовості, що полягає у комплексному поєднанні із прийомом від загального до окремого, коли спочатку докладно у логічній послідовності з'ясовуються всі основні питання, кожне з яких логічно випливає із попереднього. Після

цього слідчий навмисно переходить кілька логічних сходинок, видаливши всі середні ланки серії висновків, та повідомляє лише перший і останній висновки. Подібне повідомлення є достатньо впливовим на допитуваного та унеможливорює вигадкування неправдивих пояснень щодо наявних у слідства доказів;

4) за окремими обставинами чи окремо про обставини, які мали місце у передкримінальній, кримінальній, післякримінальній ситуаціях, тощо. Використання зазначеного прийому фрагментарного з'ясування фактів дозволяє виявити неправду під час повторного допиту осіб, які дають завідомо неправдиві показання.

Допитуваний відмовляється від дачі показань. Мотивами відмови або ухилення від дачі показань, залежно від процесуального статусу допитуваного, можуть бути небажання співпрацювати з правоохоронними органами, невіра у покарання винних, отримання винагороди, почуття помсти, побоювання за життя і здоров'я своє та своїх близьких у зв'язку з отриманням погроз, небажання розголошувати певні подробиці власного життя, псувати відносини із керівництвом, співчуття до злочинця, прагнення захистити його від покарання у зв'язку з примиренням тощо. Частіше за все відмова виявляється у непрямій формі, у вигляді ухилень під приводом «не бачив, не чув», «давно було, вже не пам'ятаю», «був п'яний, нічого не пам'ятаю» тощо. У такій ситуації основне тактичне завдання полягає у попередженні установки допитуваного на відмову від показань. В ситуації, коли зробити цього не вдалось, перед слідчим постає також завдання поступового втягнення особи у спілкування і переконання її у необхідності дати показання.

Ефективними прийомами втягнення допитуваного у спілкування є:

1) враховувати відомості про особистість допитуваного, набуті слідчим у ході підготовки до допиту;

2) звертатись до позитивних якостей допитуваного;

3) роз'яснювати несприятливі наслідки відмови від дачі показань (для потерпілого – уникнення винним відповідальності та повторне вчинення злочину; для свідків – можливе настання кримінальної відповідальності за відмову давати показання; для підозрюваного – неможливість заявити та підтвердити своє алібі; для обвинуваченого – пом'якшити покарання щирим зізнанням тощо);

4) встановити й спростувати конкретні причини та умови відмови від дачі показань, за необхідності – вжити заходів щодо їх усунення;

5) встановити умови сприйняття і продемонструвати їх порівняння з фактичними показаннями допитуваної особи;

б) використати протиріччя у показаннях окремих учасників процесу. Наприклад, типовою для допиту обвинувачених у груповому злочині є ситуація, яка характеризується тим, що кожний обвинувачений побоюється, з одного боку, дати правдиві показання першим, а з іншого, – що його випередять і обмовлять інші. У зв'язку з цим слідчому доцільно під час допиту нейтралізувати побоювання дати показання першим та, водночас, посилювати заклопотаність можливістю «запізнитися» зі щирим зізнанням.

Слід враховувати важливість подолання конфлікту з допитуваною особою на стадії відмови від показань. Це обумовлено тим, що після дачі нею неправдивих показань подолати конфлікт і отримати правдиві показання буде набагато важче. Так, за даними психологів, людина намагається відповідати (як у своїх очах, так і в очах оточуючих) тому, що вона вже зробила. Тобто як тільки людина зробила вибір та зайняла певну позицію, вона стане поводити себе у відповідності до прийнятих на себе зобов'язань та буде виправдовувати раніше прийняте рішення (так званий закон послідовності).

Допитуваний дає завідомо неправдиві показання. Основними тактичними завданнями слідчого у даній ситуації є:

- а) визначення того, що показання є неправдивими;
- б) викриття неправдивості показань;
- в) переконання допитуваної особи дати правдиві показання.

З метою визначення позиції допитуваного, ступеня правдивості отриманих від нього показань, здатності правильно розуміти і відтворювати ті обставини, які ними сприймалися раніше у зв'язку з розслідуваною подією, слідчому доцільно використовувати тактичний прийом криміналістичного аналізу показань допитуваного, який передбачає:

- загальну оцінку правдоподібності показань за змістом;
- перевірку відповідності окремих стверджень допитуваного між собою;
- співставлення показань із раніше отриманими й достовірно встановленими даними;
- спостереження за поведінкою та іншими невербальними проявами допитуваного (жестами, мімікою, пантомімікою, інтонаціями, немовними вкрапленнями в мову, рухами тіла). Зокрема, зміни висоти голосу, інтенсивності мови, почервоніння або збліднення шкіри обличчя, неконтрольований рух лицевих м'язів, зменшення чи розширення зіниць, закриття чи відведення очей у певному напрямку, тремтіння рук, прагнення їх «сховати», проступання поту на видимих частинах тіла при вільному викладенні показань чи відповіді на питання є достатньо інформативними проявами реального стану та реакцій допитуваного (надмірне хвилювання, неправдивість показань, ін.).

Про неправдивість показань допитуваного можуть свідчити:

- 1) протиріччя цих показань іншим даним у провадженні. Частіш за все вони розходяться з результатами огляду місця події, свідченнями інших осіб. Іноді це може виявлятися у невідповідності фактичній обстановці протиріч закономірностям об'єктивної діяльності (негативні обставини);
- 2) наявність внутрішніх протиріч у самих показаннях – наприклад, у надзвичайно точному описі подій, особливо віддалених у часі;
- 3) збіг в найдрібніших деталях показань декількох допитуваних, що зазвичай свідчить про домовленість між ними. У реальних очевидців і учасників не може бути повного збігу у сприйнятій обстановці, оскільки кожен бачить та оцінює її у відповідності до своїх особливостей;
- 4) відсутність в показаннях несуттєвих подробиць – свідчить, що допитаний не пережив того, про що розповідає;
- 5) різноманітні пояснення тих чи інших обставин на різних допитах;
- 6) наполегливе, неодноразове повторення допитаним з особистої ініціативи яких-небудь тверджень;
- 7) ухилення від відповіді на пряме запитання слідчого, у тому числі під приводом його незрозумілості;
- 8) наявність виразів і категорій, що не відповідають рівню освіти і розвитку допитаного, – можуть свідчити про навіювання з боку інших осіб;
- 9) невідповідність вербальної (словесної) інформації невербальним (несловесним) проявам (жестам, міміці, пантоміміці, інтонації, немовним вкрапленням у мову, рухам тіла допитуваного тощо);
- 10) приховування фактів, котрі за даними слідчого добре відомі допитуваному¹.

Після того, як слідчим визначено неправдивість показань, та за наявності достатньої кількості доказів необхідно прямо вказати на це допитуваній особі або дати їй зрозуміти, що її позицію викрито. Викриття неправдивості показань тісно пов'язане з вирішенням третього завдання допиту в конфліктній ситуації – переконання допитуваного давати правдиві показання.

Вирішення зазначених завдань розглядуваної конфліктної ситуації допиту вимагає, в першу чергу, пред'явлення речових та оголошення письмових доказів. Вся сукупність наявних доказів може бути пред'явлена під час одного допиту (з метою психологічного впливу на впевнених у собі досвідчених злочинців) або частинами, поступово під час проведення серії послідовних повторних чи додаткових допитів (наприклад, в ході

¹ Зазначені ознаки мають орієнтуюче значення для слідчого, наведений їх перелік не є вичерпним.

розслідування багатоепізодного злочину, що не дозволяє під час одного допиту розглянути всі епізоди злочинної діяльності).

Докази, які слідчий планує пред'явити під час допиту, попередньо слід ретельно перевірити на предмет їх достовірності та обґрунтованості. Це викликано, насамперед, можливістю їх спростування допитуваним або заявою підозрюваного чи обвинуваченого про алібі, тобто про перебування в момент вчинення злочину в іншому місці і, таким чином, неможливість його скоїти.

Використання речових та письмових доказів може відбуватись у таких формах:

- а) згадування про наявні докази в ході допиту;
- б) перелік доказів із вказівкою на джерела їх походження;
- в) оголошення показань інших осіб, висновків експерта, протоколів інших слідчих дій;
- г) демонстрація матеріалізованої інформації з підкресленням ознак об'єктів, що пред'являються;
- д) надання можливості допитуваному особисто ознайомитись із пред'явленими доказами (оглянути, прочитати);
- є) роздільне пред'явлення одиничних доказів, пред'явлення комплексу взаємопов'язаних доказів чи всієї наявної у слідчого сукупності доказів;
- ж) використання науково-технічних засобів з метою акцентуації уваги на особливостях доказів, що пред'являються.

Пред'явлення доказів може відбуватись після з'ясування пов'язаних з ними обставин чи несподівано для допитуваного, у порядку зростання чи зменшення сили доказів, з роз'ясненням закономірностей їх виявлення, дослідження, значення в системі доказів у справі тощо.

У ситуації, коли слідчий не володіє достатнім обсягом доказів для негайного спростування неправдивих показань та заявленого алібі, слід застосувати такі тактичні прийоми:

1) допущення «легенди» – передбачає надання слідчим допитуваному можливості безперешкодно викласти свою неправдиву «легенду»;

2) формування «наповненості» показань – підкреслення слідчим не пояснених або таких, що не мають достатнього ґрунтового пояснення, місць у показаннях допитуваного з метою викликати у нього намагання негайно їх заповнити. Подібне «заповнення» зазвичай відбувається шляхом термінового вигадування, часто з порушенням логіки розвитку події та допущенням інших помилок, що може бути використано слідчим для викриття раніше допущеної «легенди»;

3) деталізація показань про обставини перебування в іншому місці (де і з ким знаходився в момент вчинення злочину; кому говорив про наміри побувати у вказаному місці і кому розповідав про його відвідування; яким способом прибув на вказане місце і залишив його; о котрій годині приїздив на вказане місце і скільки часу там знаходився, які події там у цей час відбувалися, чим займався на вказаному місці, хто зі свідків зможе підтвердити перебування у вказаному місці);

4) негайний виклик та допит осіб, про яких згадав допитуваний у заяві про алібі, а також тих осіб, про яких останній не згадував, проте вони знають (або повинні знати), де підозрюваний перебував у момент вчинення злочину;

5) проведення серії повторних допитів особи, яка заявила про алібі, з раптовим пред'явленням доказів, починаючи з найбільш вагомих;

б) раптове пред'явлення доказів, починаючи з найбільш вагомого, з роз'ясненням значення кожного з них. Тим самим руйнується система заздалегідь підготовлених допитуваним показань. Не маючи достатньої кількості часу для обмірковування нових неправдивих пояснень, допитуваний або починає говорити правду, або припускає важливі помилки у викладенні своїх показань.

Якщо доказів для викриття неправдивих показань недостатньо, також використовують прийоми, які дозволяють під час допиту заповнити прогалини, не даючи здогадатися про них допитуваній особі. Основним засобом у такій ситуації є створення у свідомості допитуваного перебільшеної уяви про рівень обізнаності слідчого про обставини вчинення злочину. Цього можна досягти за допомогою таких тактичних прийомів:

- демонстрація слідчим знань деталей особистого життя допитуваного;
- демонстрація знання мотивів дачі неправдивих показань;
- викриття дрібних невідповідностей з несуттєвих обставин;
- раптова постановка контрольних питань у ході бесіди на несуттєві, сторонні теми;
- пред'явлення доказів таким чином, щоб допитуваний не зрозумів (не здогадався), про що слідчому відомо напевне, а про що він тільки здогадується;

- «непрямий допит», суть якого полягає у маскуванні головного питання, спрямованого на встановлення обставин, які може знати тільки злочинець, другорядним, яке висувається на перший план і, на перший погляд, є нейтральним. Але відповідь на таке нейтральне питання фактично виявляє злочинну обізнаність особи, яка допитується;

- «психологічний реагент» – використання предметів, які не є речовими доказами, але за ознаками схожі на них, для виявлення психологічної реакції винного у скоєнні злочину. Цей прийом є правомірним за умови такого використання зазначених предметів,

що виключає з боку слідчого обманне повідомлення про їх доказове значення нібито у зв'язку з виявленням у ході розслідування. Зокрема, розташування такого предмета на добре відному допитуваному місці. Зазначений тактичний прийом діє тільки на винного, оскільки може підвести його до думки, що викрадене виявлене, у зв'язку з чим зізнатися – буде найкращим виходом.

У конфліктній ситуації допиту, обумовленій дачею завідомо неправдивих показань, слідчий може також обирати таку форму допиту, яка отримала умовну назву «питання-відповідь». Завдяки цьому слідчий зможе задавати допитуваному завчасно сформульовані питання у заздалегідь продуманій послідовності. Така послідовність може бути аналогічною чи протилежною тій, що використовувалась під час первинного допиту, а також може включати з'ясування питань «врозбивку». При отриманні відповіді на кожне окреме питання слідчий задаватиме наступне із серії запланованих питань і т. д. до повного з'ясування всіх обставин, що цікавлять слідство, інформацією про які володіє допитуваний. Така форма робочої стадії спрямована на дисциплінування недобросовісних допитуваних, на зміну їх позиції та лінії поведінки тощо. Допит у такій формі передбачає, що слідчий зобов'яже допитуваного засвідчити своїм підписом кожную відповідь на кожне поставлене ним питання.

У деяких випадках ефективним є використання прийому переривання допиту:

1) на кілька хвилин або годин: а) для з'ясування додаткових обставин, перевірки повідомлених відомостей чи імітації такої перевірки у випадку її неможливості або невдачі; б) для надання можливості допитуваному оцінити доводи й докази, пред'явлені слідчим, проконсультуватися із захисником або законним представником;

2) на кілька днів – як з метою перевірки повідомлених відомостей, так і з метою повторного деталізованого з'ясування всіх обставин і виявлення протиріч.

Допитуваний змінює раніше дані показання чи відмовляється від них.
У більшості випадків зазначена ситуація характерна для підозрюваних (обвинувачених, підсудних), які відмовляються від визнаної раніше причетності до вчинення злочину. Разом з тим, нерідко і потерпілі чи свідки відмовляються від даних раніше показань про обставини вчинення злочину.

При цьому допитувані найчастіше намагаються дискредитувати зібрані докази, посиляючись на те, що слідчий їм погрожував, шантажував, застосував насильство, що вони підписали протокол допиту не читаючи, що протокол був підписаний нерозбірливо і незрозуміло тощо. Для попередження такої позиції чи її спростування слідчому рекомендується застосовувати наступні тактичні прийоми:

- встановлювати найдрібніші деталі скоєння злочину з наступним їх підтвердженням з інших джерел (допитів інших осіб, висновків експерта, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту та ін.);

- пропонувати власноручне викладення показань допитуваною особою в протоколі;

- відтворювати у протоколі допиту слова і словосполучення, характерні для стилю допитуваної особи;

- пропонувати особі власноручно внести уточнення у протокол щодо тих чи інших обставин;

- обов'язково використовувати під час допиту додаткові засоби фіксації показань (звуко- чи відеозапис).

У ситуації, коли під час повторного, додаткового допиту чи в ході проведення наступних після допиту слідчих дій допитуваний змінює раніше дані показання, слід використовувати наступні тактичні прийоми:

- пред'являти протоколи попередніх допитів з оголошенням раніше даних допитуваним показань та вимагати пояснень їх зміни;

- максимально деталізувати й уточнювати показання допитуваного про нові обставини;

- пропонувати допитуваному усунути наявні в них суперечності;

- послідовно підводити до питання, яке необхідно з'ясувати;

- спростовувати пояснення допитуваного шляхом логічного аналізу наявних протиріч у показаннях конкретного допитуваного, даних у різні періоди слідства, та протиріч між показаннями допитуваного і показаннями інших осіб, експертними висновками, протоколами інших слідчих дій тощо;

- пред'являти докази, що спростовують нові змінені показання допитуваної особи;

- роз'яснювати сутність і значення пред'явлених і оголошених матеріалів;

- прямо викривати неправду у показаннях допитуваного.

3. Особливості розпізнавання невербальних ознак неправди під час допиту

Психологи виділяють, як засоби спілкування, різноманітні знакові системи: мову, оптико-кінетичну систему знаків (жести, міміка, пантоміміка), пара- і екстралінгвістичні системи (інтонація, немовні вкраплення в мову), просторово-часові системи організації спілкування та «контакт очима».

Саме в залежності від засобів спілкування розрізняють наступні його види:

1) вербальне, що здійснюється за допомогою мовних засобів, які сприймаються на слух;

2) невербальне, що здійснюється за допомогою інших несловесних знакових систем (жести, міміка, пантоміміка, інтонація, немовні вкраплення в мову, рухи тіла тощо).

За даними психологів лише 7 % інформації передається за рахунок вербальних засобів (текстові, мовленнєві повідомлення) і 38 % – за рахунок звукових засобів (висота, тембр голосу, ін.). Значна більшість інформації – 55 % – передається за рахунок саме невербальних засобів. Останні можуть:

- виражати те ж саме значення, що й мова;
- передувати значенню, що передається мовою;
- виражати протилежне змісту мови значення;
- підкреслювати окрему частину вербального тексту;
- замінити окрему фразу чи слово;
- заповнювати паузу мовчання, вказуючи на наміри допитуваного продовжити, на пошук ним підходящих слів, виразів тощо;
- регулювати потік мови та зберігати контакт між допитуваним і слідчим.

Джерелами невербальної інформації слід вважати:

- усну мову учасника кримінального процесу, зокрема, такі його індивідуальні особливості, як висота голосу, діапазон звукових частот, резонанс, темп і контроль мови, її інтенсивність, наявність пауз тощо;
- обличчя (почервоніння чи збліднення, пітливість шкіри обличчя, рух лицевих м'язів, гримаси тощо);
- очі (певне інформативне значення матимуть зменшення, розширення, закривання зіниць, підведення очей у певному напрямку при відповіді на питання та ін.);
- руки та інші частини тіла, зокрема, жести, тремтіння рук, прагнення їх «сховати», проступання поту на частинах тіла тощо;
- дії, поведінка, рухи тіла допитуваного як інформативний прояв його стану та реакцій;
- одяг (його вигляд, становище, наявність чи відсутність певного стилю) та інші супутні речі (браслети, ланцюжки, сумки, документи, ін.);

Неправдою - є навмисне введення в оману іншої людини шляхом умовчання (приховування правди), заперечування (ствердження: «я нічого не знаю») і спотворення (повідомлення частково неправдивої інформації або неправди, що цілком складається з вимислу). Допитуваний, який дає неправдиві свідчення, прагне переконати слідчого в своїй правдивості та вимушений, з одного боку, пригнічувати свої істинні відчуття, а з іншого – демонструвати відчуття, яких насправді не відчуває. При повідомленні неправдивої інформації допитуваний вимушений одночасно думати про те, наскільки вона

правдоподібна і яким чином він виглядає збоку. В результаті цього в його психіці виникає конфлікт, що обумовлює появу певних невербальних проявів, так званих моторно-поведінкових показників, що супроводжують суб'єктивні емоційні переживання цієї особи.

Міміка, пантоміміка, жестикуляція та інші зовнішні прояви безперервних психологічних процесів, які відбуваються у допитуваного, дозволяють слідчому діагностувати його психічний стан. Наприклад, схрещені на грудях руки, стиснуті в кулак пальці, схрещені ноги, приховування долонь свідчать про емоційну напруженість особи, її підсвідоме «закриття» від спілкування. Сигналами тривоги є з'явлення тремору – тремтіння в кінцівках, повіках, стукання рукою по столу чи ногою по підлозі. Жести допитуваного, пов'язані з дотиком рук до обличчя, свідчать про підсвідому спробу закрити від неправди рот, очі або вуха руками. Проявомсторожкості в ході бесіди, навіть на нейтральні теми - є пильний погляд допитуваного, примруження, морщення лоба перед відповіддю. Додання обличчю вираження проникливості, свідчить про бажання допитуваного вгадати напрямок бесіди, ступінь поінформованості співробітника про події злочину тощо. Уникнення прямих поглядів, погляд збоку кутами очей можна вважати проявом скритності, неправдивості повідомленої інформації. Про нервовість свідчитимуть активна рухливість рук, у першу чергу кистей і пальців, а також часте покахування, прочищення горла, прискорене моргання, покусування губ або нігтів. Слідчому доцільно звернути увагу й на неприродну веселість, усмішливість допитуваного, демонстрацію ним надмірного дружелюбства, коли обстановка допиту не сприяє цьому. Розв'язність, примітивна безцеремонність (безтурботно відкрита посадка, ноги або стегна широко розставлені) можуть свідчити про нервовість допитуваного, можливу провокацію відкритого конфлікту тощо.

В цілому людина, яка говорить неправду, припускається в своїй промові більше помилок, частіше усміхається, рідше киває головою, менше жестикулює, дає короткі відповіді на запитання, рідше направляє погляд на того, хто слухає, і в цілому є більш скутою і тихою.

Особливого значення набуває розпізнавання ознак неправди під час проведення допиту двох і більше осіб – слідчої дії, що характеризується високим ступенем тактичного ризику. Однією зі складових цього ризику є можливість обміну інформацією між допитуваними, що може призвести до певних негативних наслідків (наприклад, до відмови від дачі показань або зміни їх на неправдиві особою, яка раніше давала правдиві показання). З метою запобігання зазначених негативних наслідків слідчому доцільно уважно спостерігати за поведінкою допитуваних і вміти правильно розпізнавати

різноманітні ознаки неправди. Особа, яка дає правдиві показання на такому допиті, зазвичай не турбується про свій вигляд під час розповіді, про те, наскільки її жести, міміка відповідають словам.

Водночас, під час проведення допиту двох і більше осіб слідчому доцільно звертати увагу не тільки на те, що говорять учасники, але й на те, з якою інтонацією вони це говорять. Голос – одна з яскравих рис, які виражають індивідуальність людини. Інтонація за своєю значеннєвою роллю настільки самостійна, що незалежно від формального значення слів вона може визначити істинний зміст фрази. Одні й ті ж фрази, вимовлені з різною інтонацією, кардинально розрізнятимуться за смисловим наповненням (можуть містити застереження, прохання, попередження, заборону, погрозу). Наприклад, фраза «Скажи правду» може виражати як прохання, наказ, так і погрозу, залежно від використаної інтонації. Потрібно враховувати, що несумлінний учасник може добре підготуватися до такого допиту, продумавши не тільки свої показання, але й їх невербальний супровід. У такому разі доцільно використовувати «ефект раптовості», тобто несподівану для особи, яка дає неправдиві показання, постановку питань, створення незвичайної, непрогнозованої допитуваним ситуації з метою викликати у нього додаткові зусилля з концентрації на дачі показань, тим самим ослабивши контроль за поведінкою.

Таким чином, у процесі спілкування з допитуваним слідчому необхідно спостерігати за невербальними засобами комунікації і правильно розпізнавати їх значення. Оцінювати їх слід лише у комплексі із вербальними засобами. Оскільки вирвані з контексту невербальні прояви (почервоніння, збліднення, тремтіння голосу, мимовільні реакції кінцівками тощо) не завжди однозначно свідчать про неправдивість показань.

Слід відзначити, що навіть найдосвідченіший і спостережливий слідчий далеко не завжди здатен вчасно помітити невербальні ознаки неправди, правильно оцінити й у разі необхідності скоригувати хід подальшого допиту. У зв'язку з цим значення невербальної інформації, з огляду на суб'єктивний характер її виявлення та оцінки, здебільшого орієнтуюче. Водночас, фіксація вербальних слідчих дій та невербальної інформації, що циркулює в ході їх проведення, за допомогою відео- чи аудіозапису дозволяє набути окремим її проявам доказового значення (після відповідного експертного дослідження носіїв відео- чи аудіозапису).

Розпізнавання невербальних ознак неправди в показаннях допитуваного під час проведення допиту вимагає від слідчого не лише знань положень криміналістики і юридичної психології, але й досвіду практичної діяльності з метою тривалого спостереження за різними людьми (виразом їх обличчя, поведінкою, мимовільними

реакціями тощо). Підвищенню ефективності проведення зазначених вербальних слідчих дій у значній мірі сприятиме залучення до їх проведення фахівців-психологів.

Ознаки неправди в показаннях допитуваного свідчитимуть про конфліктний характер допиту та доцільність обрання відповідних такій ситуації тактичних прийомів і комбінацій.